

ԲԱՆԱԶԵՎԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ¹

Հասմիկ Հ. Մատիկյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Հոդվածը նվիրված է Շիրակի մանկական բանահյուսական տեքստերի ուսումնասիրությանը բանաձևային տիրույթում: Թե՛ քնամուտի, թե՛ մանկախաղաց տեքստերում փաղաքշական խոսքը ձեռք է բերում բանաձևային մտածողություն: Մեթոդներ և նյութեր. Համեմատական, բանագիտատեքստաբանական և վերլուծական մեթոդներով քննության են առնվել Շիրակի տարածաշրջանում լայն կիրառություն ունեցող օրորոցային ու մանկախաղաց երգերի տիպական նմուշներ: Վերլուծություն. Փաղաքշական խոսքը, որն արտահայտվում է մի դեպքում հնչերանգային մակարդակում, մյուս դեպքում՝ բառային հատուկ վերաբերմունքով, վերլուծել ենք լեզվաբանություն և բանագիտություն գիտակարգերի շրջանակներում: Արդյունքներ. Բացահայտվել ու արժեքավորվել են Շիրակի մանկական բանահյուսական տեքստերում առկա բանաձևային մտածողության շերտերը, մասնավորապես՝ փաղաքշական խոսքային բանաձևերը: Տարածաշրջանն աչքի է ընկնում խոսքաշեն կառույցներով, որոնք առատ են մանկական բանահյուսական տեքստերում:

Բանալի բառեր՝ փաղաքշական, օրորոցային, տեքստ, հնչյուն, ոճ, միջավայր, բանահյուսություն, բանաձև:

Ինչպես հղել՝ Մատիկյան Հ. *Բանաձևային մտածողությունը Շիրակի մանկական բանահյուսական տեքստերում* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2024: Հ. 1(27): 176-182 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-176

¹ Հետազոտությունը իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 22 YR-6B030 ծածկագրով «Շիրակի մանկական բանահյուսությունը» գիտական թեմայի շրջանակում:

FORMULAIC EXPRESSIVENESS IN SHIRAK'S CHILDREN'S FOLKLORE TEXTS

Hasmik H. Matikyan

Shirak Center for Armenological Studies NAS
Shirak State University, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: The article is devoted to the study of children's folklore in Shirak in the formulaic domain. In both bedtime and children's nursery rhyme texts, formulas are abundantly used in the form of diminutives. **Methods and materials:** Typical samples of lullabies and nursery rhymes recorded in the Shirak region were examined by using comparative, analytical, linguo-folkloristic methods. **Analysis:** Diminutives create formulaic milieu which is expressed both in segmental and suprasegmental levels. The research was conducted in the fields of linguistics and folklore studies. **Results:** The Shirak region is distinguished by its unique types of children's folkloric texts that embody formulaic thinking. Diminutives serve as a means of providing the nursery milieu with formulas.

Key words: diminutive, lullaby, text, phoneme, style, milieu, folklore, formula.

Citation: Matikyan H. *Formulaic Expressiveness in Shirak's Children's Folklore* // "Scientific works" of the Shirak Center for Armenological Studies NAS RA. Gyumri, 2024. V. 1(27). 176- 182 pp. DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-176

ФОРМУЛЬНАЯ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ В ДЕТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ ШИРАКА

Асмик Г. Матикян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН,
Ширакский государственный университет им. М. Налбандяна, Гюмри, РА

Аннотация

Введение: Статья посвящена изучению детского фольклора Ширака в формульной сфере. В текстах детских стишков формулы обильно используются в виде уменьшительно-ласкательных форм. **Методы и материал:** Типичные образцы колыбельных песен и детских стишков, записанных в Ширакском регионе, были исследованы с помощью сравнительно-аналитического и лингвофольклористического методов. **Анализ:** Диминутивы создают формульную среду, которая выражается как на сегментном, так и на супraseгментном уровнях. Исследование проводилось в области лингвистики и фольклористики. **Результаты:** Ширакская область отличается уникальными типами детских фольклорных текстов, в которых воплощено формульное мышление. Диминутивы служат средством обеспечения детской среды формулами.

Ключевые слова: диминутив, колыбельная, текст, фонема, стиль, среда, фольклор, формула.

Как цитировать: Матикян А., *Формульная выразительность в детском фольклоре Ширака* // "Научные труды" ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2024. Т. 1(27). 176-182 сс.

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-176

ՆԱԽԱԲԱՆ. Շիրակի մանկական բանահյուսությունը փաղաքշական բառ ու բանի արտահայտման միջավայր է: Բանահյուսությունը՝ որպես ավանդական մտածողության վերհանման հիմնասյուն, կարևոր է քննել լեզվաբանության համապատկերում: Լեզվական տեսանկյունից փաղաքշանքն արտահայտվում է թե՛ հնչյունական, թե՛ բառային, թե՛ ոճական դիրքերից: Մանկական բանահյուսական տեքստերը վերոնշյալի լավագույն վկայությունն են:

Փաղաքշական բառը բառային վկայությամբ ունի փաղաքշանք արտահայտող, գործվական, հրապուրիչ իմաստներ: Շիրակյան մանկանոցում փաղաքշական խոսքը բանաձևային մտածողության կշիռ է ձեռք բերում նույնանման բառային միավորները պարբերաբար կրկնելու շնորհիվ:

Փաղաքշական միջավայրի ապահովումը պայմանավորված է մեծ մասամբ մանուկ հասցեատիրոջ գործոնով: Փաղաքուշ բառեր են կիրառվում կամ ստեղծվում՝ երեխայի տարիքային առանձնահատկություններից ելնելով: Նշենք մի քանիսը՝ *օրորոցկանս, մատղաշս, ձագուկս, պիճիլիկս, պստիկս, ուլուլիկ-ձուլուլիկս և այլն*: Բառերն օրությունը կարող է փոխվել՝ երեխայի սեռով պայմանավորված. *աչոնս, մետաքս աղջիկ, խնձորս, նիշունս, նիշածս, խասս, ատլասս* (աղջիկ երեխաներ) և *առյուծս, սյունս, թև ու թիկունքս* (տղա երեխաներ): Ընդհանրական փաղաքշական դիմելաձևեր են՝ *օսկիս, հրեշտակս*:

Օրորոցայինը՝ որպես մանկական բանահյուսության տեսակ, փաղաքշական է, գործվի ու գովքի տեքստ: Մեջբերենք շիրակյան օրորերգ.

Օրոր, օրոր, օրոր էնեմ օրոր,
Օրոր էնեմ, օրորոցին,
Քունը կտանի *անուշ* բալին... [6, էջ 14]:

Բերված *անուշ* գործվաբառը իմաստային խորքում պարունակում է *հանգիստ, հանդարտ քուն* [2, էջ 30] իմաստը, որը բովանդակային առումով համապատասխանում է օրորի միջավայրին: Նշենք օրորերգի մի հատված.

Օրո՛ր կանչիմ իմանաս,
Պառկիս *անուշ* քնանաս,
Քնանաս ու մեծանաս,
Մեծանաս ու մեծ մի լընիս... [3, էջ 55]:

Կամ՝

Օրոցք դնեմ, օրբեմ քեզ,
Անուշ լեզվով գովեմ քեզ,
Դուն կրակ ու ես պաղ ջուր,
Վրատ լլեմ, մարեմ քեզ [3, էջ 76]:

Օրորոցային տեքստերում *անուշ քուն, անուշ քնել* արտահայտություններն ունեն լայն բաշխվածություն՝ անկախ ազգագրական տեղանքից: Ալաշկերտի օրորերգում նույնպես նշվածը դառնում է փակող բանաձև, օրինակ՝

Գառնըս, նեննի՛, նեննի՛,
Արի *անուշ* քնի, իմ խաթեր խմար:

Վանի օրորոցային երգում *անուշ* բաղադրիչը դարձվածքային կապակցությամբ է ընդգծվել.

Էսման աղջիկ վո՛ւ ունի,

Անուշ լեզու քուր ունի...[3, էջ 87]:

Կան փաղաքուշ բառեր ու արտահայտություններ, որոնք բնորոշ են ոչ միայն մանկանոցին, այլ նաև տարածված են սիրային և աշխատանքային երգերում: *Անուշ* բառամիավորով հարուստ են նաև աշուղական տեքստերը, օրինակ.

Գարուն սիրուն *անուշ* յար,

Արի դարդիս արա ճար,

Ես քեզ համար էրվում եմ,

Դու նստել ես բեխաբար: (Գուսան Շերամ)

Անուշ բառը երբեմն ստացական *u* հոդով դառնում է օրորերգի հասցեատիրոջ դիմելաձև, պայմանականորեն նշենք՝ «Քնի՛ր, քնի՛ր, անուշա...»

Օրորը առանձնանում է արտաբերման ուրույն եղանակով, որը պետք է լինի փաղաքուշ, մեղմիվ: Հատկանշական է նշյալ տեքստերի ինքնաբերի, ինքնաստեղծ առոգանությունը:

Բանասացներն ընդգծում են օրորի հնչարտաբերման յուրահատուկ ոճը՝ դանդաղ, մեղեդային հնչապատկերը: Այս առումով մեջբերենք բանասաց Ջեմմա Խաչատրյանի հետևյալ խոսքը. «*Երեխային օրոր պետք է ցերեկը երգել, որովհետև ցերեկվա քունը դժվար է գալիս, տեմպը հիմնականում պետք է լինի դանդաղ, որպեսզի երեխան այսպես ասած «թմրի» և հանգիստ ու երկար քնի...*».

Նանիկ ասեմ իմ բալիս,

Որ նա քնի ծնկներիս,

Նանիկ, նանիկ, իմ բալիկ,

Իմ անուշիկ, նուրբ բալիկ...²

Օրորոցային տեքստը կարող է բազմաշերտ լինել. նույն երգի ներքո մեղեդին կարող է փոխվել՝ կախված երգողի հույզերից և արտաբերվող նյութից: Շատ դեպքերում օրոր երգողները բանավոր խոսքում նշում են անգամ մեկ հնչյունի հանգավոր արտասանություն *ա՛-ա՛-ա՛*, *այի՛կ*, *այի՛կ*, *այի՛կ*: Հաճախ էլ օրորոցայինին հատկորոշ բառամիավորներ են ասվում քնեցնելու ժամանակ՝ «*քնի բալես, աչուկներդ փակիր*» և այլն...

Օրորոցային երգի նպատակը հանգստություն, անդորրություն ապահովելն է, որից էլ բխում է երկարացման, ռիթմիկ մեղեդու առկայությունը: Այս իրողությունը նկատելի է ոչ միայն հայ, այլ նաև այլ ժողովուրդների մշակույթներում: Ահավասիկ, անգլալեզու մշակույթում օրորին համարժեք *lullaby*–ը սահմանվում է *մեղմ, փաղաքուշ, փափուկ երգ երեխային քնեցնելուց առաջ* [5, էջ 52]:

Փաղաքշական միջավայրը ձևավորվում է նաև կրկնությունների հաշվին:

2 Բանասաց՝ Ջեմմա Խաչատրյան, ծնվել է 1950 թ., գյուղ Ախուրիկում, ամուսնացած է, ունի 3 երեխա, 5 թոռնիկ, ապրում է Կապսում:

Օրոր, նանիկ, բուրիկ, լայ-լայ բառերը, մեր համոզմամբ, հանգստություն են տալիս, քանի որ բառերում նշված ձայնավորներն ու բաղաձայնները մեղմ արտասանություն ունեն.

- Օրոր բառում՝ «ր» ձայնորդ բաղաձայնը,
- Նանիկ բառում՝ «ն» ձայնորդ բաղաձայնը,
- Բուրիկ բառում՝ «ր» ձայնորդ բաղաձայնը և «կ» խուլ բաղաձայնը,
- Լայ-լայ բառում՝ «լ» և «յ» ձայնորդ բաղաձայնները:

Նշված հնչյունների որակական հատկանիշները ապահովում են օրորի մեղմությունը, հանգստությունը: Նշենք մեկ կարևոր հանգամանք. երբ երեխան գտնվում է մոր կամ օրորերգողի գրկում, մեղեդին բնականաբար ավելի դանդաղ է:

Արտասանությունը շատ հաճախ կախված է օրորի տեքստի բնույթից. գովերգ տեքստերն ունեն ածականների առատություն, թվարկվող շղթա են. թվարկումն ինքնին ենթադրում է տևական դադար: Մեջբերենք օրորին առնչվող հետևյալ հուշը. «Քուրիկս մօրս գրկին մեջ, բերանը կը բանար ու կը գոցեր: Երբեմն՝ մամա ջո՛ւր, մամա ջո՛ւր, կ'աղերսէր նուադուն ձայնով: Ջուր չկար, մայրս միայն մեկ դեղ ունէր, մեղմաձայն իր օրօրները, որ քուրիկս քնանար եւ ջուրի պակասը մոռնար» [1]:

Փաղաքական ու հանգիստ միջավայրի ցուցիչ է նաև օրոր բառի նկարագրականը/մեղմ օրոր երգել/, որը բանահյուսական օրորոցային տեքստերում ունի մեծ ընդգրկունություն:

Շիրակում կատարած դաշտային աշխատանքների ընթացքում գրառել ենք փաղաքական արտահայտություններ, որոնք դառնում են բանաձևային կարևոր նշանակետեր: Փաղաքական խոսքը կարող է հասցեագրված լինել երեխային, երգ ասողի մտերիմներին կամ երեխային պատկանելիք իրերին:

Նյութի լեզվական քննությունը ցույց է տալիս, որ փաղաքշանքն արտահայտվում է մի դեպքում բացականչություններով՝ /նա՛-նա՛- նիկ, ձայնարկություններով /ծուկու-ծուկու-ծուկու/, երբեմն էլ բառ-մասնիկներով /գանձուկ/:

Շիրակի մարզի բանասացներից Գյուլնարա Զարգարյանը³ մեզ հետ ունեցած զրույցում նշեց. «Մե քանիմ հատ սիրուն բառ կոնես իրար կողք ու կգովաս երեխուն, կխաղցնե՛ս, կքնցնե՛ս».

Իմ քաղցր բալիկ, դե քնի, իմ ծաղիկ՝ անուշ հոտով, նանիկ արա, անուշիկ,

Անուշ երգը քնքուշ հովերի կբերի քունն իմ բալի....

Մանկական որոշ խաղանուններ ևս փոքրացնող մասնիկներով են հիշատակվում:

Փաղաքշանքի խոսքը շատ հաճախ ձևավորվում է այդ մասնիկներով: Վառ օրինակ է «Տունտունիկ» /իկ նվազափաղաքական մասնիկը/ խաղը: Ոսկեհասկ գյուղի պատմությունը նկարագրող գրքում հեղինակը ներկայացնում է նշված խաղը: Մեջբերենք մի հատված. «Գյուղում փոքրիկ քարերով, ամառանոցում ճիմի կտորներով միաչքանի, մի երդիկով ու մեկ դոնով կամ երբեմն էլ 2-3 աչքանի տնակներ էինք շինում, մեր տիկնիկները, հողե թախտեր և այլն դնում էինք ներսը: Յուրաքանչյուր աղջիկ իր տնակն էր

³ Բանասաց՝ Գյուլնարա Զարգարյան, ծնվել է 1960 թ., Գյումրիում, ամուսնացած է, ունի 1 որդի, 2 թոռ: Այրում է Գյումրիում:

շինում.... Դրսում թողնելով տիկնիկների տնակը՝ իրենց հետ տուն էին տանում միայն տիկնիկներին» [4, էջ 276]:

Շիրակյան մեկ այլ գրառմամբ ցույց տանք բանասացների ստեղծագործ լինելու կարողությունը՝ լեզվական խաղիկներ կիրառելը մանկախաղի տեքստում.

Ծի՛վ, ծի՛վ, ծիտիկն է,

Սո-նան մեր տան ծիտիկն է...

Այս տեքստը մեզ փոխանցվել է միջնորդավորված հիշողությամբ. փոխանցողը բանասացի թոռնուհին է: Նրա հաղորդմամբ՝ տատիկը խաղերգն ասելիս աղջկա անունը երկվանկ էր դարձնում՝ փաղաքուշ հնչելու համար:

Ուշագրավ է, որ հայ ավանդական օրորներում ու մանկախաղաց երգերում հանդիպում են լեզվական այնպիսի միավորներ, բառային խմբեր, որոնք շեշտում են օրորասացի կամ խաղ կապողի վերաբերմունքը: Թեպետ յուրաքանչյուր օրոր երգող երգի ուրույն տեքստն է մշակում, այնուամենայնիվ կան կայուն միավորներ, որոնք հանդիպում են տեքստային ողջ տիրույթում թե՛ սկսվածքային, թե՛ միջնամասային և թե՛ վերջնամասային հատվածներում, որոնք կոչվում են կայուն բանաձևեր:

Բանագետ Է. Խեմչյանը «Սկսվածքային և միջնամասային կայուն բանաձևերը Տավուշի հեքիաթներում» հոդվածում մանրամասն ներկայացնում է կայուն բանաձևերի տեսակները Տավուշի հեքիաթների վերլուծությամբ:

Շիրակի ավանդական օրորն ու մանկախաղաց երգը բանաձևային կայուն կառույցներ ունեն: Շիրակի մանկախաղաց երգերի մի խումբ հատկորոշվում է «Ծափի՛կ, ծափի՛կ, ծիրանիկ» սկսվածքով, որը Վանի ավանդական խաղերգի սկսվածք է նաև.

Ծափի՛կ, ծափի՛կ, ծիրանի,

Կարմիր խնձոր վանեցի,

Աղջիկներուն ճուղպեցի... [3, էջ 251]

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ: Ամփոփելով նշենք՝ փաղաքշական խոսքը մանկական բանահյուսական տեքստերի համար դառնում է բանաձև: Գովքն ու փաղաքուշ վերաբերմունքը արտահայտվում են գոյական անվան ուղղական հոլովաձևով, ածականներով, ինչպես նաև դարձվածքային մտածողության ձևերով (աղջիկս քաշով մեկ օսկի է): Փաղաքշանք արտահայտող մի շարք բառեր *քուն* բաղադրիչի միահյուսմամբ դառնում են բանաձևային նշանակություն ունեցող միավորներ թե՛ մանկախնամ, թե՛ մանկախաղաց տեքստերի հասցեատիրոջ համար:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Բանեան Գ.** *Յուշեր Մանկություն և որբություն*, Կաթողիկոսություն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1992:
2. **Գայայեան Հ.** *Բառարան-գանձարան հայերեն լեզուի*, Գահիրե, 1938:
3. **Գրիգորյան Ռ.** *Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1970:
4. **Հովհաննիսյան Մ.** *Ոսկեհասկ գյուղի պատմությունը, ազգագրությունը և բանահյուսությունը*, Արեգ, Երևան, 2005, էջ 276:

5. **Մատիկյան Հ.** *Անուշ ձայնով կանչեմ օրոր* (անգլարեզու և հայ օրորոցային տեքստերի լեզվա-քանագիտական քննություն), Էդիորադո, Գյումրի, 2020:
6. *Շիրակի ժողովրդական երգերի ժողովածու*, «Ծիրանափող» մշակութային Շ642 երիտասարդական ՀԿ, Գյումրի, 2021:

References

1. **Banyan G.** Youths of Childhood and Orphanage [*Husher Mankut'ean yev vorbut'ean*] Catholicosate of the Armenian Great House of Cilicia, 1992. (In Armenian)
2. **Gayayan H.** Dictionary-treasury of the Armenian language, [*Barraran-gandzaran hayeren lezui*], Cairo, 1938. (In Armenian)
3. **Grigoryan R.** Armenian folk lullabies and children's songs, [*Hay zhoghovrdakan ororots'ayin yev mankakan yerger*], Publishing House of Armenian SSR, Yerevan, 1970, (In Armenian)
4. **Hovhannisyan M.** The history, ethnography and folklore of Voskehask village, [*Voskehask gyughi patmut'yuny, azgagrut'yuny yev banahyusut'yuny*], Areg, Yerevan, 2005, 276 p.. (In Armenian)
5. **Matikyan H.** Let me sing a sweet lullaby, [*Anush dzaynov kanch'em oror*], Eldorado, Gyumri, 2020. (In Armenian).
6. Shirak's Collection of Folk Songs, [*Shiraki zhoghovrdakan yergeri zhoghovatsu*] "Tsiranopogh" Cultural Youth NGO, Gyumri, 2021. (In Armenian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: **21. 03. 2024**

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: **25. 03. 2024**

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: **15. 06. 2024**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասմիկ Համլետի ՄԱՏԻԿՅԱՆ՝ բան. գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական կենտրոնի գիտաշխատող,
ԾՊՀ օտար լեզուների և գրականության ամբիոնի դասախոս, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ hasvrej@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0003-0032-5123>

Hasmik Hamlet MATIKYAN: PhD in Philology,
Researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS RA,
lecturer at the Chair of Foreign Languages and Literature of SUSH, Gyumri, RA,
e-mail: hasvrej@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0003-0032-5123>

Асмик Гамлетовна МАТИКЯН: кандидат филол. наук,
научный сотрудник Ширакского центра арменоведческих исследований НАН,
преподаватель кафедры ин. языков и литератур ШГУ, Гюмри, РА,
эл. адрес: hasvrej@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0003-0032-5123>